

СУЧАСНІ НАУКОВІ ПАРАДИГМИ В УКРАЇНСЬКОМУ МОВОЗНАВСТВІ

Шевченко Л.І., д. філол. н.

ДОСЛІДЖЕННЯ МИХАЙЛА МАКСИМОВИЧА В КОНТЕКСТІ ПРОБЛЕМИ "НАУКОВА ШКОЛА / ШКОЛИ"

У статті аналізується специфіка спадкоємності ідей у науці, що визначає особливості формування наукових шкіл відповідних галузей знання. На основі дослідницької діяльності М. Максимовича прокоментовано формування та функціонування Київської історико-філологічної школи.

Ключові слова: наукова школа, наукові ідеї, дослідницький контекст, Київська історико-філологічна школа.

The article analyses specification of ideas' heritage in the science. This aspect determines peculiarities of scientific schools' formation of different scientific brunches. On the ground of M. Maksymovych' scientific activity the author comments the formation and functioning of Kyiv historical and philological school.

Key words: scientific school, scientific ideas, research context, Kyiv historical and philological school.

В статье анализируется специфика преемственности идей в науке, что определяет особенности формирования научных школ соответствующих отраслей знания. На основании исследовательской деятельности М. Максимовича прокомментированы формирование и функционирование Киевской историко-филологической школы.

Ключевые слова: научная школа, научные идеи, исследовательский контекст, Киевская историко-филологическая школа.

В історії мовознавства поняття школи скорельоване з різними дослідницькими реаліями. Школою традиційно називають коло науковців, які працюють в одному, географічно визначеному дослідницькому центрі або центрах – звідси назви Київська історико-філологічна школа, Харківська історико-філологічна школа, Львівська історико-філологічна школа та ін.

Зі школою співвідносять наукові здобутки певного дослідницького центру або університету, що дозволяє розглядати такі результати пошукової діяльності вчених як цілісність. У такому разі говорять про історико-філологічну школу Київського чи Одеського університету (відповідно, інших класичних університетів України чи будь-якої іншої держави), історико-філологічні школи академічних Інституту мовознавства ім. О.О. Потебні НАН України чи пізніше створеного Інституту української мови НАН України, або й першої державної наукової мовознавчої інституції – Інституту української наукової мови (1921 р.), що був заснований у складі Всеукраїнської академії наук на основі Правописно-термінологічної комісії УАН і декількох термінологічних комісій Київського українського наукового товариства.

Понятійне поле полісеманти "школа" окреслює також ситуацію, за якої зі школою пов'язують коло дослідницьких ідей і здобутків, пов'язаних із ім'ям видатного вченого, його учнів і послідовників. Відтак зрозумілими і смислово прочитуваними фахівцями є визначення "Школа Олександра Потебні" або "Потебнянська школа", "Школа Михайла Максимовича", "Школа Агатангела Кримського", "Школа Віталія Русанівського" та ін.

Часто зі школою асоціюють комплекс спеціальних ідей, методологій і методів, що виникають і продуктивно реалізуються в історії науки, позначаючи певний етап пізнання дійсності. Тоді з'являються поняття "структуральної школи", "семіотичної школи", "функціональної школи" та ін. – поняття, що перехрещуються (або є синонімічними) з категорією епістеми.

Також поняттям школи маркують ситуацію віднесеності до певного історичного періоду, часто вживаючи назву у множині. Звідси поняття "історико-філологічні (чи просто філологічні)

школи початку ХХ ст.", "історико-філологічні школи 30-х рр. ХХ ст." та ін., що швидше вказують на хронологію наукових подій або акцентують увагу на відомих фахівцям явищах і персоналіях в історії національної науки.

Окремо слід наголосити на позначенні поняттям "школа" достатньо дискусійних визначень, таких як, зокрема, "радянська" (див. "імперська", "тоталітарна" та ін.) школа – поняттям, яке нічого не пояснює, а лише засвідчує ідеологему, в якій працює дослідник, його прийняття чи неприйняття соціально-політичного контексту, в якому творилася наука певного часу.

Більш загальне розуміння поняття, як співвіднесеність із національною традицією, породжує номінації, такі як "українська", "польська", "французька" etc. наукові школи. Очевидно, що в такому випадку йдеться не про комплекси ідей, концепцій, методологій і методів аналізу, а про націоприналежність певної галузі науки. У будь-якому разі таке розширене розуміння поняття потребує деталізації, численних уточнень і пояснень.

Не менш поліваріантною щодо семантики є і атрибуція поняття: *історична* (чи *історико-філологічна*) школа в мовознавстві вказує передусім на явище, яке розглядається в контексті певної хронології наукових подій, стадіальної зміни дослідницьких парадигм, віднесеності до ідей, співмірних зі здобутками того чи іншого культурного періоду. Так само *сучасна* (див. синонімічні за суттю поняття *модерна*, *постмодерна*, *новітня* та ін.) школа / школи вказують на приналежність атрибуції концепціям, ідеям і методологіям достатньо нових періодів розвитку наукового знання. Втім, ці визначення, рівно як й інші атрибутивні характеристики тієї чи іншої наукової школи, мають однакову недостатню пояснювальну здатність – вони не чітко диференціюють явища, спираються на суб'єктивність у сприйнятті хронології подій, часто залежать від методології та класифікацій інших наук, насамперед історії.

Сформульовані нами вихідні тези зумовлюють той науковий контекст, у якому, на нашу думку, доцільно аналізувати творчу

діяльність Михайла Максимовича. Не тільки першого ректора Університету Св. Володимира, але й, передусім, натхненного і невтомного збирача, аналітика й інтерпретатора духовних скарбів українського народу і, ширше, слов'янства.

Відомими в українській гуманітаристиці є праці М. Максимовича. Їх обшир і заглиблення в різні аспекти фольклористики, мовознавства і, з очевидних причин, "словесності" проаналізовані в численних інтерпретаціях послідовників та опонентів. Менш проаналізованими залишаються листи М. Максимовича, хоча саме жанр листів дозволяє виявити сокровенні, часом не висловлені вголос, майже інтимні думки, сумніви, простежити еволюцію світогляду дослідника. Питання "школи / шкіл" розв'язується в епістолярії такого надзвичайно плідного і відвертого автора, яким був М. Максимович, зверненням до системних характеристик світогляду, послідовністю переконань, їх аргументацією, співмірністю з концептуально викладеними ідеями та поглядами інших співрозмовників чи опонентів автора.

"Життєпис мовою листів" М. Максимовича включає 26 адресатів, принаймні тих, із ким український інтелігент спілкувався часто, або листуванню з якими надавав серйозної ваги. Серед них історичні постаті, зокрема, Дмитро Бібіков, Іван Фундуклей, митрополит Інокентій (Борисов), Єгор фон Брадке та ін., а також друзі та творці української словесності, передусім Тарас Шевченко, Осип Бодяньський, Пантелеймон Куліш, Денис Зубрицький та інші.

М. Максимович, як людина енциклопедичного типу й ерудиції, що виходить за межі однієї проблематики, сутність своєї невтомної праці не окреслює в поняттях школи або інших категорій методології науки. Проте його наукові праці, так само як й епістолярій, дозволяють говорити про витоки Київської історико-філологічної школи (й вужче – історико-філологічної школи Київського університету). Ці праці виразно мають характеристики, властиві поняттю "наукова школа" – комплекс нових наукових ідей, об'єднаних спільною концепцією і співмірних із актуальним розвитком наукового знання, послідовність методологічну й методичну, еволюцію запропонованих підходів, що виявляється в

розвитку, доповненнях й уточненнях нестандартного наукового погляду на світ основоположника школи його учнями, однодумцями й послідовниками.

Зрозуміло, аналіз концептуальних ідей і поглядів М. Максимовича, так само як і комплексу досліджуваних ним явищ культури, коректно розглядати в контексті часу виникнення і життя цих ідей, а також впливу на суспільну свідомість українців різних поколінь.

У середині ХІХ ст. першою, найважливішою ідеєю, що хвилює освіченого, свідомого своєї національної приналежності українця є думка про необхідність праці для розвитку свого краю, духовного розвитку народу. Позиція науковця на підтримку ідеї, або її нівеляцію, позначає творчу діяльність дослідника, формує його зацікавлення і методи розв'язання складних гуманітарних питань. М. Максимович у цьому випадку однозначно (й неодноразово) формулює власну позицію. Так, у листі до Д.Г. Бібікова від 22 вересня 1850 р. український вчений пише: "Вашему Высокопревосходительству известно мое стремление посвящать свою ученую деятельность преимущественно Киеву и Южной Руси, а также и мое желание возобновить службу в Киеве" [1, с. 22].

Визначивши позицію (і з нею власну долю), М. Максимович розгортає дослідницьку діяльність й аргументацію щодо дискусійного на той час і достатньо гострого в подальшій науковій полеміці питання самоідентифікації народу в назві (зауважимо, це питання залишилося в колі найважливіших для М. Максимовича протягом всієї його творчої діяльності).

Так, у листі до Осипа Бодянського від 30 листопада 1855 р., написаному в Михайлівій Горі, мову свого народу вчений називає "наською": "... Мой перевод Песни Игорева на наську мову в стихах лежит давным давно, как окаменелый; пора бы уже ему и в тиски, да в свет, не докиж ему лежать лежнем на горе..." [1, с. 41]. У цей же час, 1855 року, в листі до того ж адресата, Осипа Бодянського, М. Максимович розповідає про свій переклад "Песни о полку Игорева" "украинскими стихами": "Издание мое "Песни о полку Игорева", которое подготавливаю, и коли Бог поможет, кончу – летом... будет штука – менса недурна, в некотором роде,

самоглотка, перевод українськими стихами по місцям так хорош, что если я в царстве мертвых прочту Гоголю, то уверен, что и он останется доволен, а в царстве живых – ни вам, ни Кулишу до сих пор еще, как нарочно, не имею случая прочесть, а без того и не напечатаю" [1, с. 40].

Звернімо увагу, покликання на абсолютних авторитетів словесності – вже класика Миколи Гоголя й людини з репутацією вимогливого інтелектуала Пантелеймона Куліша – не випадкове. М. Максимовичу до самого завершення творчої діяльності доведеться обстоювати, пояснювати й доводити правильність своєї позиції щодо перекладу на українську мову пам'ятки давньої руської писемності, рівно як і перекладу інших творів класичної літератури, зокрема Псалмів Давидових.

Ідентифікація творчої особистості в мові, особливо якщо це особистість свідомо викликів свого історичного часу і місця в ньому національної культури, надзвичайно важлива для розуміння епістемі, в якій розв'язуються локальні наукові завдання. Звідси вже згадувані позначення приналежності до "наської мови", "українських стихов", а ще – до "южно-русской мовы" ("А добре б дуже зробили вы, якбы хоч коротенько написали про старобытность нашей южно-русской мовы по тым древним писаниям" [1, с. 63]), самотню історію якої, хоч би в короткому огляді, пропонує 1863 року написати М. Максимович своєму давньому товаришеві Осипу Бодяньському.

Минуло вже вісім років від часу, коли М. Максимович, звертаючись до того ж адресата, називав мову свого народу "наською", проте пошук точної назви триває. Врешті у листі до давнього друга від 1 січня 1865 р., коментуючи достатньо драматичну ситуацію з виданням книжок українською мовою, М. Максимович викладає власну думку з цього приводу: "Напечатал маленького "Украинца", которого вы вскорости получите. Здешняя цензура духовная не пропустила псалмов на украинском наречии, а светская не позволила прибавить малороссийских пословиц ко второму изданию краткого "Букваря", которое на днях отпечатается. Вот что натворила "Основа"; украинского языка стерегутся и не любят теперь более польского, а в книгах для народа он стал запретным" [1].

Викладена позиція є ще неоднозначною. У сучасній термінології "украинское наречие" й "украинский язык" – нетотожні категорії мовознавства. Більше того, за кожним із цих понять можна спостерегти непримиренні дискусії фахові й політичні щодо самотності, статусу, історичних ретроспективи та перспективи мови українського народу. Проте, на нашу думку, коректно погляди і пошук номінацій для мови свого народу М. Максимовичем розглядати в контексті часу, коли творив один із найбільш ґрунтовних і самовідданих справі словесності діячів української культури.

Прямі й непрямі обмеження щодо комунікативного й освітнього використання української мови в жодному разі не викликають у М. Максимовича нігілістичних або песимістичних настроїв. Як людина достойна розуміння свого обов'язку і твердих переконань, він зосереджується на конкретних питаннях, розв'язання яких сприятиме утвердженню культурного статусу рідної мови. Відтак особливого смислу набуває фраза з листа від 20 січня 1862 р. "Грамматика малороссийская, упоминаемая Закревским, существует ли на деле и печатается ли? Что б кому-нибудь из ваших учеников-украинцев поскорее издать хоть коротенькую?" [1, с. 58].

Грамматика, проблеми українського правопису (одна з найбільш дражливих, найбільш неоднозначних і, на превеликий жаль, винесених за межі фахового обговорення проблем національної лінгвістики), мова давніх авторів, зокрема Нестора й Київського літопису, а отже ідентифікація текстів як культурної передісторії українства, переклади на мову свого народу класичних літературних джерел, участь в обговоренні актуальних для громадської думки питань культурної ситуації, де українська проблематика є визначальною щодо позиції вченого – зовсім не повний огляд масштабу творчої особистості М. Максимовича. Комплекс питань і способи їх послідовної, системної аргументації дозволяють говорити про формування Київської історико-філологічної школи, пов'язаної з іменем першого ректора університету, характерною рисою якої є енциклопедичність знання, заглибленість у різні сфери духовної історії народу, а отже культурна і дослідницька синкретичність,

глибина пізнання досліджуваних явищ, відданість справі – і все це оперте на патріотичну ідею служіння народові, що властиво, як на наш погляд, справжній інтелігенції.

Послідовність М. Максимовича виявляється в усьому, що, на думку вченого, є важливим. У вже згадуваній увазі до правопису – предмету, якому він приділяє увагу протягом усього творчого життя. У листі до Григорія Данилевського від 20 квітня 1854 р. М. Максимович, надаючи матеріали до біографії Г. Квітки-Основ'яненка пише: "Посылаю Вам два письма его [Квітки-Основ'яненка – Л.Ш.] ко мне, от 2-й половины 1840 года: они, кажется, будут Вам пригодны и интересны для биографии. В них речь об его "Добром Пане", написанном для моего "Киевлянина", и об малороссийском правописании. Этот неважный предмет чрезвычайно занимал его; "столько раскольников у нас по этому предмету, что нужно бы составить вселенский собор из разных сект и решить дело" – писал он ко мне: и по его желанию и вызову неоднократному, начал было я писать к нему обстоятельное письмо о правописании малороссийском, во 2-й книге "Киевлянина...", но не кончил я..." [1, с. 111]. Достатньо велика цитата-характеристика не тільки важливого аспекту роздумів Г. Квітки-Основ'яненка, пов'язаних не з художньою творчістю, а з принципами організації форм, у яких представлена українська мова – правописом. Це і усвідомлений підхід до проблеми самого М. Максимовича – і в коментарі до листів, і в увазі до їх збереження як цінного аргументу в полеміці з іншими авторами.

Для М. Максимовича надзвичайно важливою є колегіальність, однодумність, спільність позиції, коли йдеться про визначення позиції До О. Бодянського він звертається: "... я и прошу вас [О. Бодянського – Л.Ш.], как Миноса, сказать в "Беседе" ваше решение о языке Нестора и Киевской летописи... Тут именно ваше мнение нужно и важно в нашей распре с Погодиным... Он обвинил меня в пристрастии, яко щирого малороссиянина..." [1, с. 44].

Аналогічних листів-звернень, прохань підтримки, нагадувань щодо видань, висловлення спільних позицій, участі в полеміці надзвичайно багато в епістолярії М. Максимовича – власне

кожний лист означає ту чи іншу актуальну для середини ХІХ ст. проблему. Другові й однодумцеві О. Бодянському адресовані слова: "... Лучше напишу что-нибудь в ответ Лавровскому о южнорусском нашем языке, и опять закличу вас, как в письмах к Погодину, и знаете ли чем? определительным вопросом о малороссиянизмах в Изборниках и Крилоском евангелии, упоминаемых в народописании Шафариковым" [1, с. 59]. Як і в наведених вище текстах із епістолярію М. Максимовича, головна увага прикута до духовної спадщини народу, її місця у слов'янському просторі, фактологічному доведенні присутності "малороссиянизмов в Изборниках и Крилоском евангелии" і (що особливо важливо!) покликанні на авторитет Шафарика, коли треба визначити загальнослов'янський контекст староукраїнського літературного слова.

У визначенні особливостей Київської історико-філологічної школи слід сказати і про таку її характеристику як коректність в науковому доведенні позицій дослідниками цієї школи – рису, повною мірою властиву основоположникові школи М. Максимовичу. Звернімо, зокрема, увагу на найбільш дражливу, і навіть непримиренну, полеміку М. Максимовича з М. Погодиним. Адже йдеться про найпринциповіший вимір наукової позиції – самостійність української мови, її витоки, відповідно її сучасне і майбутнє. В полеміці з М. Погодиним М. Максимович не знає компромісів: "... в настоящие дни июля я занят был письмами к Погодину в ответ на его письмо к Срезневскому, прочтенное мною в новом "Московитянине"... Поднимаю корогу за нашу мову, за нашу землю-мату, с которой выживает прадедов наших почтенный академик" [1, с. 42]. До цієї дискусії М. Максимович повертається знову і знову, закликає взяти в ній участь інших авторів і друзів, шукає нові аргументи, які змогли б переконати культурного читача в самодостатності мови свого народу.

І водночас М. Максимович віддає належне ерудиції та невтомній енергії свого опонента. Толерантністю сповнені рядки з листа до Петра В'яземського від 7 грудня 1871 р., де йдеться про історичні тексти російського дослідника: "...Хоть бы мой старый друг – товариш Погодин уделил мне малую

толику от своей неумолимой, неукротимой писательской ярости и силы. Жду с нетерпением получить от него полный экземпляр его древнерусской истории, читанной мною в корректурных листах только до 1073 страницы" [1. с. 102].

І майже неймовірно, як для людини, що має абсолютно інший погляд на історію української мови, читати в листі до Петра В'яземського від 8 липня 1870 р. рядки: "Теперь у меня на сердце остается печаль о моем, уже десятилетнем живчике *Алексейке*. Пришла пора *узаконенная* отдавать его на учение книжное; но куда – способу не приложу. Была в эту зиму надежда, что отдам его в Москву, на Девичье поле, в питомник, который устроить предполагал Погодин. Но его зимняя роковая болезнь помешала устроиться тому питомнику. В здешней же стороне не найти мне для Алексейка моего такого педагога, каков был, например, некогда рекомендованный мною вам кандидат *Прахов* [отец проф. Адриана Викторовича Прахова – **Л.Ш.**], – хотя княжата ваши и посмеивались бывало, как он, приходя на уроки, в вашей прихожей... расправляет перед зеркалом свои бакенбарды" [1, с. 99-100]. Опонентів, людині іншого світогляду, іншої особистої долі М. Максимович хоче віддати в навчання і виховання єдиного сина – дитину, про яку згадає в кожному листі до всіх своїх адресатів.

Напевно фактологічна полеміка зовсім не заважає М. Максимовичу поцінувати компетентність й інші наукові та людські достоїнства, що їх батько хоче бачити у навчителя і вихователя своєї дитини. Цей штрих до особистої біографії М. Максимовича є, як на нашу думку, промовистим і щодо наукової біографії основоположника Київської історико-філологічної школи.

Патріотичність, глибокі фахові знання, енциклопедичність, колегіальність, послідовне і принципове відстоювання наукової позиції – і водночас коректне, толерантне ставлення до думки опонентів, пошанування їх внеску в науку визначають характеристики цієї школи. Подальший розвиток української гуманітаристики дозволяє говорити про становлення фольклористичної, мовознавчої, літературознавчої та інших шкіл, і навіть про школи, пов'язані з видатними персоналіями,